

6. Коваль А. П. Крилаті слова – важливий стилістичний засіб / А. П. Коваль, В. В. Коптілов // Укр. мова і література в школі. – 1964. – №7. – С. 29–30.

7. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи / С. И. Ожегов. – М.: Высшая школа, 1974.

8. Пташник С. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 18 с.

9. Реформатський А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатський. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 95.

10. Шварцкопф Б. С. Основные параметры описания крылатых выражений современного русского литературного языка / Отв. ред. В. Н. Телия. – М., 1990. – С. 110–118.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2012

Г ЛЫСЕНКО, З. ЧЕПУРНАЯ

ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕВОДА КРЫЛАТЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В ЗАГЛАВИЯХ К ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИМ ТЕКСТАМ

В статье рассматриваются структурные и семантические особенности крылатых слов (выражений) в заглавиях к публицистическим текстам, их модификация и перевод на украинский язык.

Ключевые слова: крылатые выражения, перифразы, идиоматика, фразеология, афоризмы.

H. LYSSENKO, Z. CHEPURNA

PECULIARITIES OF QUOTATIONS TRANSLATION IN HEADLINES OF SOCIOLOGICAL TEXTS

The given article highlights structural and semantic peculiarities of quotations in headlines of sociopolitical texts as well as their modifications in Ukrainian translation.

Key words: quotations, idiomatic, phraseology, aphorisms.

УДК 373.57:811.162.2371.261(045)

Тетяна МАТВІЙЧУК, Віктор МОМОТ

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ПРИРОДА ПРОНОМІНАТИВІВ

У статті розглянуто питання, пов'язані з проблемами лексико-граматичної природи прономінативів, а також визначено статус, роль, місце, значення, функції, номінативні особливості слів, що формують аналізований клас мовних одиниць.

Ключові слова: прономінатив, слова-субститути, дійктична функція, референт.

Займенники – найбільш абстрагована частина мови: «необмежена можливість найрізноманітніших конкретних значень у займенниках призводить до того, що у відриві від даної ситуації вони наділені

усезагальністю значення» [6, с.26]. З цього випливає широта їх застосування, яку вважають семантичною особливістю займенників: «вони характеризуються неозначеністю предметного значення кореня-основи. У них відсутнє номінативне відношення до постійних предметів, якостей і обставин... Вони наділені такою суб'єктивною розтягнутістю свого змісту, яка робить їх лексичне значення умовним, усезагальним, нібито «безпредметним» [4, с. 260]. Займенникове значення детермінується реальною ситуацією спілкування або контекстом, у яких вони одержують максимально конкретне змістове наповнення, отже, займенники завжди репрезентують певне поняття й текстуальний референт.

Зі смислового та функціонального поглядів займенникові слова займають особливу позицію в граматичних системах багатьох мов (вони являють собою «особливий тип мовного знака» [12, с. 31], оскільки, на відміну від слів категорії імені (іменників, прикметників і числівників), займенники позбавлені власного конкретного значення: у лексичній системі мови вони не виступають номінаціями понять, предметів, явищ, їх ознак або кількостей), розташовуючись окремо як щодо повнозначних частин мови (від них вони відрізняються значною узагальненістю значення), так і щодо службових, на відміну від яких займенники наділені лексичним (хоч і своєрідним) значенням та граматичними параметрами повнозначного слова: багато займенників відмінюються, мають родову та числову диференціацію, виконують синтаксичні функції членів речення. Як інтегрований клас лексичних одиниць, займенник має закритий характер. В. Виноградов визначає прономінативи як «особливий лексичний тип слів», які «в сучасній російській мові позбавлені не тільки граматичної, але й лексико-семантичної єдності» [4, с. 257].

Цю «лексичну й функціональну особливість» прономінативів яскраво відображає внутрішня форма лінгвістичних термінів, що використовуються у різних мовах для називання займенникового лексико-граматичного класу слів. Так, деякі мови з цією метою вживають запозичене з латинської *pronomēn* (букв. «замість імені»): франц. *pronom*, англ. *pronoun*, фін. *pronomini*, ісп. *pronombre*. В інших функціонують лексичні кальки з латинського терміна (угорськ. *névmás*, укр. *займенник*, рос. *местоимение*). Німецьке *Fürwort* «замісник слова» (букв. «за слово») характеризується дещо розширеним значенням. В індійському мовознавстві для називання займенника вживається термін *sarva-nāman*, що означає «вислів для будь-якого поняття» [6, с. 25–26].

У багатьох наукових працях, де було розглянуто пов'язані з займенником проблеми, наголошено на тісному його зв'язку з контекстом і ситуацією, адже конкретне значення займенника стає зрозумілим, враховуючи цілий комплекс допоміжних умов: контексту, ситуації, взаємовідносин між учасниками комунікативного акту, різних відомостей, що стосуються інформаційних конструктів, у яких виступає той чи інший займенник.

Відома «лексична порожність» («не самодостатність» [12, с. 50] займенників, що компенсується насамперед у комунікативному акті, зумовила наявність їхніх різних функціонально-кваліфікаційних назв: шифтери (О. Есперсен, Р. Якобсон), індекси (Ч. Пірс), репрезентанти (Ф. Брюно), субститути (Л. Блумфілд, З. Харрис, Л. Щерба), актуалізатори (Ш. Баллі), слова з непостійною сигніфікацією (А. Нурен), слова другого рівня – кореляти повнозначних частин мови (Ю. Маслов) тощо.

Дискурсивне вживання займенників ілюструє їхню номінативну особливість, «неномінативність», «номінативну незавершеність» (О. Реформатський): найменування денотата вони здійснюють не безпосередньо, відштовхуючись від внутрішньої форми в усій її різноманітності у випадку повнозначних номінацій, а релятивно, через відношення до субстантивного, атрибутивного чи нумеративного слова (чи цілого їх ряду). Цим зумовлена констатована дослідниками наявність у прономінативів потенційно не обмеженого кола референції: маючи широку тематичну співвіднесеність, займенникові слова як номінативні засоби найбільш «байдужі» до позначуваного об'єкта [3, с. 57]. Специфічні характеристики семантики та дійктичні зв'язки з позначуваними об'єктами перетворюють займенники на універсальні лексичні одиниці, що «виконують різноманітні функції (субституції, синтаксичної номінації, вираження питання, неозначеності, особи тощо)» [10, с. 10]. Отже, основна функціональна ознака займенників полягає у виконанні ними дійктичної функції.

Особливість частиномовного статусу займенників впливає, як відомо, з їхніх семантичних властивостей (лексичної неповнозначності): слова, що належать до цього лексико-граматичного класу, позбавлені конкретно виявленого матеріального змісту; вони дають найзагальніше уявлення про предмети, ознаки чи кількості, не називаючи їх, а лише співвідносячись зі словами-номемами, що роблять це відповідно до свого номінативно-категоріального призначення, – іменниками, прикметниками, числівниками. Як вважає О. Селіверстова, «семантична своєрідність займенників полягає не у відсутності лексичного значення і

навіть не в його змінності, а в тому, що займенники задають той чи інший спосіб (рівень) уявлення (характеризації) актанта ситуації ... але не містять у собі інформації, яка відповідає цьому рівню уявлення. Замість цього вони або відсилають до того елемента контексту чи ситуації, який може відновити недостатні відомості, або вказують на несуттєвість цих відомостей чи відсутність їх у мовця» [12, с. 32].

Згадані семантичні особливості займенників були причиною того, що багато дослідників (О. Потебня, О. Пешковський, Л. Щерба, П. Фортунатов, Д. Ушаков, М. Петерсон, М. Дурново, І. Кучеренко) позбавляли їх «частиномовності», розподіляючи займенники між відповідними лексико-граматичними класами слів. Продовжили цю традицію і деякі останні академічні роботи, які додають, що займенник запозичує, «дублює з певними модифікаціями граматичні категорії іменних частин мови, зокрема рід, число, відмінок, або ж характеризується морфологічною незмінністю, виступає у синтаксичних позиціях інших частин мови – іменника, прикметника, прислівника» [7, с. 3].

Інші вчені (В. Богородицький, В. Виноградов, В. Плотникова та ін.) в межах окремої частини мови розглядали лише деякі займенники, співвідносні з іменниками, що вказують на особу чи предмет (особові, зворотний, питальні (*хто, що*) заперечні (*ніхто, ніщо, нікого, нічого*), неозначені (*хто-* та *що-*основ). Зокрема, В. Виноградов так характеризує становлення «граматичного класу займенників як суб'єктивно-вказівних слів, що визначають дійсність у її відношенні до мовця, до певної ситуації мовлення» в історії російської мови: «Більша частина займенників злилась з категоріями прикметників, прислівників, сполучників і часток. Узгоджувані в роді, числі і відмінку означальні займенники, здійснивши величезний формувальний вплив на всю категорію членних прикметників, з'єдналися з нею і функціонують в її межах як особливий граматико-семантичний і словотворчий тип (з деякими своєрідностями в системі відмінювання). Інші займенники перетворились на прислівники і частки. Але невелика група займенників, що вказують на особи і предмети, донині залишається поза системою живих граматичних класів» [4, с. 253].

Отже, різні погляди на місце займенників у системі частин мови зумовлені тим фактом, що цей лексико-граматичний розряд об'єднує слова різних частин мови. Традиційно до займенників зараховують тільки слова, що перебувають у відношеннях функціонального співвіднесення з іменниками, прикметниками і числівниками – тими лексико-граматичними розрядами, що репрезентують категорію імені.

Семантично близькими до займенників виступають прислівники з узагальненим значенням типу *тут, там, де, куди, туди, сюди* тощо. Така функціонально-семантична близькість слів цих двох частин мови зумовила виділення не 3-х, а 4-х типів займенникових слів: а) займенникові іменники (узагальнено-предметні); б) займенникові прикметники (узагальнено-якісні); в) займенникові числівники (узагальнено-кількісні); г) займенникові прислівники (узагальнено-адвербіальні). Проте, у загальноприйнятих класифікаціях відповідно до загальної традиції займенникові прислівники розглядаються у межах відповідних значеннєвих адвербіальних розрядів, оскільки «їх співвідносність із займенниками простежується лише історично» [7, с. 253]. Вагомим аргументом щодо невиключення займенникових прислівників до займенникового лексико-граматичного розряду є відсутність у них словозмінної парадигми, чого не можна сказати про решту займенникових слів, які характеризуються своєю відмінюваністю.

Загалом же, наявність у займенників формальних ознак дає змогу співвідносити їх з називними частинами мови (іменниками, прикметниками або числівниками), проте за загальнограматичним значенням (вони виступають у функції найзагальніших позначень істот, предметів, явищ, понять або ознак) усі займенники формують окрему самостійну частину мови. І. Вихованець вважає, що прономінативи формують особливу систему «слів-субститутів (слів-замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфологічну і синтаксичну спільність із відповідними частинами мови» [5, с. 173]. На думку М. Плющ, саме спільна функція «заміщення слів-назв, що позначають предмети і ознаки в найширшому розумінні цих понять, а також кількості і ознаки ознак» [8, с. 292] інтегрує відповідні лексичні одиниці у межах однієї частини мови. Категоріальним значенням займенника, отже, є «вказівка на предмет (ознаку), виходячи з певної ситуації, з обстановки певного мовлення» [1, с. 227].

У комунікативному процесі, коли виникають конкретні умови, займенники набувають значення відповідних осіб, речей, ознак. Зважаючи на таку категорійну особливість семантики, вони характеризуються дуже широким уживанням, у зв'язку з чим, незважаючи на порівняно невелику кількість займенникових слів, вага їх у мовленні досить велика. Діахронічні дослідження аналізованого класу слів також закріплюють «природне право» займенників мати власний частиномовний статус: на думку С. Самійленка, серед частин мови, наділених словозмінними парадигмами, займенники – «здавна

сформований самостійний лексико-граматичний розряд слів» [11, с. 152]. М. Петерсон, який для своїх висновків залучає факти всіх індоєвропейських мов, вважає займенники дуже давніми словами, про що свідчить узагальненість їх значення, розвиток якого з конкретного повинен був пройти тривалий час і здійснюватись переважно в діалогічному використанні [9, с. 186]. «Давнім граматичним класом» називав займенники В. Виноградов [4, с. 253].

А. Багмут вважає, що характерна для сучасних індоєвропейських мов розбіжність у займенникових формах успадкована ними ще з часів індоєвропейської прамови, де відмінювання займенників не було однотипним і цілком послідовним: воно не становило єдиної парадигми через «суплетивізм, різні аналогічні впливи, наявність зрощень і подібні явища» [2, с. 279].

Виділення займенника в окрему частину мови здійснюється на основі не лексико-граматичних, а функціонально-семантичних ознак, із застосуванням виключно семантичного критерію, за логіко-семантичною (поняттєвою) ознакою. Тому використання терміна «лексико-граматичний розряд» щодо цієї частини мови має умовний характер і відбувається за аналогією. О. Селіванова частиномовність займенника виділяє на підставі функціонального критерію – розглядає крізь призму виконання ним дискурсивних функцій (дейктичної, анафоричної та функції актуалізації) – і рівневого ізоморфізму з відповідними повнозначними частинами мови [13, с. 153–154].

Семантичні ознаки покладено (як і щодо частиномовної статусності) також в основу внутрішньої класифікації прономінативів. Такий підхід переважає в лінгвістичних традиціях багатьох країн. В українській мові, як і в інших східнослов'янських, традиційно в межах лексико-граматичного класу займенників виокремлюють 9 розрядів. Однак внутрішня займенникова класифікація, на думку О. Селіванової, позбавлена єдиного принципу і мусить бути переглянута [13, с. 155]. Як вважає К. Майтинська, «що суворіше витримується граматичний (перш за все морфологічний принцип), то менше розрядів слів віднесено до займенників; що більше застосовується лексичний принцип, то більш різноманітними є ті розряди слів, що включаються у граматичних роботах у розділ про займенники» [6, с. 34]. У зв'язку з проблематикою пропонованого дослідження необхідно зважати на те, що текстуальна роль займенника, його функціональне навантаження у плані актуалізації внутрішньотекстових зв'язків детермінуються загальними властивостями того розряду, до якого належить займенник.

Отже, дослідники відзначають семантичну своєрідність займенників, однак бачать вони її по-різному. Це впливає з особливостей функціонування займенників у мовленні. Щодо з'ясування, чи є у займенників значення, наявні три відповіді: 1) займенники позбавлені значення (ця ознака формує семантичну специфіку займенників); 2) займенники позбавлені постійного значення (воно залежить від конкретної комунікативної ситуації); 3) займенники (як і інші мовні знаки) мають нестійке, непостійне значення; займенникова своєрідність полягає у тому змісті, який виражає це значення [12, с. 27].

Ряд займенникових характерних рис виступив причиною того, що вчені «відмовляли» займеннику в наявності значення. По-перше, слова цього лексико-граматичного класу не мають своєї постійної категорії об'єктів, що залучаються до референції, на відміну від, скажімо, прикметників з їх загальною атрибутивністю чи іменників з їх предметністю. По-друге, прономінативи не можуть характеризувати позначуване поняття шляхом актуалізації своєю внутрішньою формою його якихось важливих з погляду процесу номінації властивостей.

Наявність значення у займенників, як вважає О. Селіверстова, однозначно впливає з того, що кожний займенник виступає носієм своєї інформації, що не залежить від контексту. Так, можна вступати в суперечку, чи вичерпується значення прономінатива *я* «вказівкою на ідентичність учасника події і автора мовлення, в якому ця подія описується ... але абсолютно очевидно, що відзначена інформація є і що вона не змінюється від одного акту мовлення до іншого і не залежить від контексту. Подібно до цього кожне зі значень займенника *хтось* (наприклад, інформація про відсутність відомостей у мовця, хто учасник події) не привноситься контекстом» [12, с. 29].

Отже, займенник – одна з найбільш очевидних мовних універсалій – являє собою давній, закритий лексико-граматичний розряд найбільш абстрагованих серед інших частин мови слів, про що свідчать його термінологічні назви у лінгвістичних традиціях багатьох мов, а також «неофіційні» функціонально-кваліфікаційні номінації.

Займенник виконує важливу текстотворчу роль і займає своє особливе місце у частиномовній ієрархії української мови: він наділений специфічною (прономінальною й егоцентричною) семантикою і суперечливою граматичною та номінативною (вторинне називання) природою, що виявляється у різних підходах до виділення у слів цієї категорії певних інтегральних характеристик і з'ясування інших специфічних ознак, а також формальній співвіднесеності з називними

частинами мови. Перспективою подальшого дослідження прономінативів є їх текстове функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
2. Багмут А. Й. Займенники / А. Й. Багмут // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / Багмут А. Й., Коломієць В. Т., Критенко А. П. [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 279–288.
3. Валгина Н. С. Теория текста : учеб. пособие / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2004. – 280 с. – Библиогр.: с. 277–279.
4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : учеб. пособие для вузов / В. В. Виноградов. – 3-е изд. – М. : Высшая шк., 1986. – 640 с.
5. Вихованець І. Р. Займенник / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 173–174.
6. Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем / К. Е. Майтинская. – Изд. 2, испр. – М. : КД Либроком, 2009. – 312 с.
7. Городенська К. Г. Передмова / К. Г. Городенська // Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – С. 3–4.
8. Плющ М. Я. Займенник / М. Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ [та ін.]. – К. : Вища школа, 1993. – С. 292–300.
9. Петерсон М. Н. О частях речи в русском языке / М. Н. Петерсон // Вопросы грамматического строя. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – С. 175–187.
10. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках / Сагитболди Рахимов. – Ташкент : Изд-во «Фан» УзССР, 1989. – 88 с.
11. Самійленко С. П. Морфологія (§ 1–22) / С. П. Самійленко // Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко [та ін.]. – К. : Вища школа, 1980. – С. 105–252.
12. Селиверстова О. Н. Местоимения в языке и речи / О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1988. – 151 с.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2012

Т. МАТВИЙЧУК, В. МОМОТ

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПРОНОМИНАТИВОВ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с проблемами лексико-грамматической природы прономинативов, а также определены статус, роль, место, значение, функции, номинативные особенности слов, формирующих анализируемый класс языковых единиц.

Ключевые слова: прономинатив, слова-субституты, деиктическая функция, референт.

T. MATVIYCHUK, V. MOMOT

LEXICAL AND GRAMMATICAL NATURE PRONOMINATIVOV

The article deals with issues related to the problems of lexical and grammatical nature pronominatивov and determined the status, role, location, value, function, nominative features of words that form the analyzed class of linguistic units.

Key words: pronominatив, word-substitutes, deictic function, the referent.

УДК 811. 161. 2' 367. 622

Вячеслав МЕРІНОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ЧИСЛА ІМЕННИКА ІЗ СЕМАНТИЧНИМИ КАТЕГОРІЯМИ «КОНКРЕТНІСТЬ» І «АБСТРАКТНІСТЬ»

У статті досліджено вияви взаємодії граматичних форм числа іменників сучасної української мови із семантичними категоріями «конкретність» і «абстрактність». Проаналізовано причини та шляхи виникнення цього граматичного феномена, семантико-граматичні явища як його наслідки, подано перелік відповідних іменників, наведено приклади їх функціонування.

Ключові слова: іменник, морфологічна категорія числа, граматичне значення, граматична форма, семантичні категорії «конкретність» і «абстрактність».

Важливим і актуальним напрямом сучасних мовознавчих студій є «опис тих чи інших граматичних категорій за певним заздалегідь постульованим набором граматичних ознак, одні з яких визначаються як релевантні, ознакові, інші – як нерелевантні» [6, с. 5], що повною мірою стосується морфологічної категорії числа іменників. Ця морфологічна категорія, обов'язкова для всіх іменників, в українській мові характеризується опозицією «однина – множина». Відомо, що форми однини й множини мають узагальнене значення кількісної семантики, вони конкретизують його, виражаючи рахованість – нерахованість позначених іменниками предметів. І. І. Ревзін зокрема стверджує, що саме «категорія числа є провідною в семантиці іменника, оскільки 1) саме з нею пов'язане значення предметності, 2) вона організовує семантичну класифікацію іменників. Тому з погляду означуваного саме ця категорія